

Андрій Острянко
Чернігів

Позитивізм – методологія оптимістів

Рец. на: Богдашина О.М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.): [монографія]. – 2-е вид.; доп. та переробл. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – 560 с.

Відхід від методологічного монізму наприкінці ХХ ст. спричинив зміни у світоглядних уявленнях українських істориків. Саме зміни, оскільки остаточної відмови від марксизму не відбулося, а паростки нових методологічних підходів, які поступово почали сприйматись і застосовуватись науковою спільнотою, не стали домінуючими. Відтак, методологічні підстави історіописання в Україні набули еkleктичного характеру. Лише згодом на початку ХХІ ст. розпочалось уважне вивчення нових явищ в історичній науці, усвідомлення їхніх переваг та недоліків, що дозволило, зрештою, знизити рівень «методологічного піратства» на українському історіографічному просторі. У цьому ж контексті, у поле зору істориків і теоретиків науки потрапили методологічні парадигми, які тоді вже втратили свої лідерські позиції у європейській дослідницькій практиці, проте залишились без належної уваги в українській історіографії. Одним з таких феноменів був позитивізм, колись розкритикований європейськими істориками як дослідницька оптика, проте такий, що виявив неабияку живучість серед інших методологічних доктрин, які прийшли йому на зміну. Саме позитивізму як методологічному інструменту та його ролі у становленні історіописання в історичній науці в Україні присвячено монографію О. Богдашиної. Друге видання цієї книги – перероблене й доповнене – прагнення авторки бути почутою й правильно інтерпретованою в світлі тих рефлексій та критичних зауважень¹, які були висловлені до першого видання

¹ Лиман С.І. Рец. на кн.: Богдашина О.М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). Х.: Вид-во Віровець А. П. «Апостроф», 2010. 480 с. // Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів Ін-ту укр. археографії та джерелознавства. К., 2010. Т. 20. С. 532–537; Ясь О.В. Рец. на кн.: Богдашина О.М.

книги², яке було покладено в основу докторської дисертації дослідниці. У другому видання, яке вийшло після успішного захисту докторської дисертації, за відсутністю формальних вимог до структури тексту, вона залишилась майже незмінною, проте істотно збільшився загальний обсяг роботи, поповнився список використаних джерел та літератури.

Позитивізм... А що це таке? Що це означає? О. Богдашина слідом за його родоначальниками справедливо відзначила, що метафора, яка позначила масштабне світоглядне вчення, народилась практично випадково, тому що не знайшлося кращого відповідника (с. 7). Авторка, зробила акцент на семантиці цього поняття, порівнюючи різні точки зору на сутність цієї концепції. Відсутність більш-менш логічного пояснення етимології цього поняття досі залишає широке поле для здогадок про неї, виходячи з визначальних рис вчення в цілому та епохи, коли воно з'явилося. Можна припустити, що позитивізм – це спосіб вираження суцільного позитиву, методологія оптимістів. Очевидно, йдеться про оптимістичне бачення перспектив світового порядку в світлі наукового сприйняття реальності та конструювання сцієнтичного проекту суспільства майбутнього. На відміну від доктрин у назві яких є префікс «пост» (постмодернізм, постпозитивізм тощо), позитивізм з його простотою, зрозумілістю, надійністю, навіть з точки зору ствердливої милозвучності, сприймається оптимістичніше, аніж те що настало після того передбачуваного «світлого», що вже минуло і перейшло у стан «пост». Принаймні в роботі О. Богдашиної позитивізм представлено саме як прогресивне явище, яке змінило характер історіописання й окреслило нові горизонти наукового вивчення історії.

Заслуговує на увагу обґрунтованість і аргументованість, з якою О. Богдашина окреслила параметри дослідження, а саме мету, завдання, об'єкт, предмет, хронологічні рамки тощо (с. 8–12). При цьому завдання, які поставила дослідниця вельми складні – схарактеризувати процес поширення позитивістської моделі історіописання в історіографічному просторі України. Все цілком грамотно й тактовно – йдеться не про позитивізм як світоглядну доктрину, а лише як про технологію видобутку й представлення знань про історичне минуле. Витонченість формулювань дає підстави зрозуміти, що йдеться лише про оволодіння й використання істориками-професіоналами в межах українського історіографічного простору у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. інструментів нової моделі історіописання. Це до певної міри звільнило О. Богдашину від необхідності представляти цей процес як оволодіння колективним індивідом – істориками – позитивізмом в цілому, а зосередитись на тих представниках історичної науки в Україні, які продемонстрували не лише прихильне ставлення до новацій й схвально оцінили нові дослідницькими підходи, але й своїм доробком засвідчили

Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). Х.: Вид-во Віровець А.П. «Апостроф», 2010. 480 с. // Укр. істор. журн. 2011. № 2. С.228–231.

² *Богдашина О.М.* Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). Х., 2010. 480 с.

приналежність до когорти істориків-позитивістів. Цілком логічно авторка вдалась до коментарів окремих категорій, зокрема «історична наука в Україні» (с. 13–14), «нарратив», «парадигма», «модель історіописання» (с. 61–62) аби надалі бути правильно зрозумілою. Втім, в цьому ряду категорій і понять бракує визначення того, ким був натоді *професійний історик*, адже здебільшого в книзі йдеться про істориків-професіоналів й характеристики особливостей цієї корпорації приділено достатньо авторської уваги (с. 70–78).

Історіографічний огляд, представлений у роботі, відображає суспільний дискурс з приводу сприйняття, опанування та споживання позитивізму як суспільної доктрини та методологічного інструменту в Росії. Він дає чітке уявлення про реакцію наукової спільноти на позитивізм та його трансформації, маркує ті ключові етапи, які пройшло вивчення цього феномену в підросійських реаліях, характеризує людський вимір поширення нового світогляду. Важливим є усвідомлення того, що суспільство й науковці, як його частина, знайомились з новаціями, оцінювали їхні можливості. Втім, лише частина вчених перейшла на нові методологічні позиції – тобто нове не механічно ставало всезагальним, заперечуючи і відкидаючи все існуюче, а органічно входило в життя, відвойовуючи собі простір у інтелектуальній конкуренції. При цьому, позитивізм поставши в результаті протистояння ідей, згодом сам став жертвою подальших інтелектуальних баталій. Очевидно, на цьому ґрунті позитивізм і отримав переважно негативну оцінку радянських істориків (Б. Могильницького, І. Ковальченка та ін.).

Слід окремо відзначити джерельну базу дослідження, яка з огляду на типологію її параметри справді репрезентативна й дійсно уможливило всебічне вивчення проблеми. Вражає кількість залучених до дослідження текстів, глибокий аналіз яких уможливив висновки, яких дійшла О. Богдашина.

Стратегія розкриття, сформульованої у вступі до монографії проблеми, виглядає цілком логічною: від загального – проникнення й сприйняття ідей позитивізму в середовищі істориків на українських землях, до конкретизації втілення підходів позитивістів до історіописання в текстах дослідників. При цьому залишились невизначеними критерії, за якими можна було б судити про ступінь проникнення позитивізму в підросійську історичну науку в Україні. Сюжетна лінія дослідження розгортається послідовно від рецепції позитивізму до теоретико-методологічних засад позитивістської історіографії в Україні та продовжується у розкритті особливостей інтерпретації історичного процесу й спирається на «три кити»: твори класиків позитивізму (О. Конт, Г. Спенсер, Дж. Мілль, Т. Бокль, Ш. Ланглау, Ш. Сеньобос та ін.), твори представників історичної науки підросійської України (за нашими підрахунками, до цієї когорти авторка включила близько 40 вчених, серед яких В. Антонович, М. Грушевський, Д. Багалій, М. Довнар-Запольський, В. Іконніков, М. Барєжков та ін.), серед яких далеко не всі виявилися послідовниками позитивізму, а також думки авторитетних знавців історіогра-

фічного процесу й методології позитивізму, зокрема Л. Зашкільняка, О. Нечухріна та Б. Могильницького, а також до О. Яся та Т. Попової. Знов таки, через непевність критеріїв при окресленні суб'єктів дослідження, не потрапили до поля зору авторки частина вузівських фахівців, зокрема В. Савва, І. Козловський, М. Петровський та ін., майже не згадані Д. Дорошенко та В. Липинський, побіжно – О. Лазаревський та Д. Яворницький, натомість на рівних з істориками наводяться думки І. Франка, П. Куліша, М. Зібера, М. Туган-Барановського та ін. Звичайно, це не вплинуло на обґрунтованість позиції авторки, а скоріше зайвий раз актуалізує питання про складність однозначного віднесення того чи іншого інтелектуала до істориків-професіоналів в різні періоди становлення історичної науки.

Авторка обрала, здається, єдино вірний шлях верифікації своїх суджень – це використання висловлювань самих істориків з приводу позитивізму та його інструментального рівня. Таким чином, вдалося, з одного боку, представити схвальні відгуки про ідеї класиків, а з іншого – показати їх впровадження в практичний процес історіописання. Повторюючись від одного сюжету до іншого, це дуже нагадує діалектичну тріаду теза – антитеза – синтез. Втім, читаючи книгу, часто-густо важко позбутись враження про те, що проникнення й сприйняття позитивізму в Росію зреалізувалося у вигляді зростання на його основі методологічного індивідуалізму, який згодом, оволодіваючи умами, став корпоративною цінністю. Більше того, оригінальність суджень представників тогочасної історичної науки щодо складових позитивістської моделі історіописання, взагалі, ставить під сумнів коректність усвідомлення й застосування доробку класиків позитивізму. Цитування фрагментів творів в частині проблем теорії історичної науки, й віднесення на другий план монографій та статей, написаних на основі позитивістської методології, ускладнює розуміння практичного застосування новацій.

У цьому контексті окреслилась цікава джерелознавча проблема. Подаючи в тексті книги вислови істориків з приводу різних аспектів позитивістської доктрини історіописання, О. Богдашина ставить в один ряд цитати з монографій та листів вчених. Наскільки правомірно порівнювати думку, висловлену в приватній розмові, як у випадку з епістолярієм, й друкований публічний продукт, винесений на загальне прочитання?

Категорично відмовившись від широкого контексту розгляду проблеми, О. Богдашина деінде крім суті позитивізму переходить на соціокультурний контекст, що зумовив його побутування та поширення. Становлення класичної моделі позитивізму у 60 – 80-х рр. XIX ст. авторка пов'язує з попередніми двома десятиліттями активного просування в інформаційне поле та наукове середовище підросійської України. При цьому цілком справедливим є твердження про те, що позитивізму вистачило місця поруч з марксизмом, романтизмом, релігійними доктринами. Згодом складання цього методологічного пасьянсу з додаванням нових учасників – неокантіанство, неоромантизм, релігійне реформаторство, марксизм-ленінізм – сколихнуло

методологічний подіум, призвело до інтелектуальних сутичок, в результаті чого позитивізм виявився колосом на глиняних ногах і втратив роль дороговказу в майбутнє, а відтак на тлі нових підходів перестав бути ефективним засобом пошуку оптимізму в минулому, на відміну від марксистів, які одержали потужний імпульс до модернізації свого вчення. Важко погодитись з авторкою в тому, що позитивістська теорія історичного процесу існувала в суспільній думці на українських землях до кінця 20-х рр. ХХ ст. (с. 11) Скоріше за все, йдеться про неприховане / легальне використання методів позитивістів в історичних дослідженнях, яке наприкінці 1920-х рр. перетворилося на відкриту декларацію приналежності до марксизму зі стиранням навіть натяків не лише на використання, а знання інших способів мислення про минуле. Відтоді, позитивізм в Радянському Союзі побутував у вигляді усної традиції, проте не кожен мав бажання про це навіть говорити. Втім, згодом прийшло й усвідомлення поняття «економічний позитивізм», яке легалізувалося наприкінці ХХ ст. на хвилі таврування марксизму.

На думку авторки, істориків, які чітко дотримувалися позитивістської моделі історіописання було відносно небагато (с. 124). У тексті фігурує чимало імен, по відношенню до яких не конкретизовано їх приналежність до послідовників позитивістів.

О. Богдашина досить детально представила позитивний вплив на розвиток історичних досліджень здобутків позитивістської методології. Особливо помітним це було в модернізації принципів та методів історіописання, а також у роботі з історичними джерелами. Впливовість позитивістських підходів у сфері теоретичних проблем джерелознавства, у порівнянні з неокантіанським, марксистськими та неоромантизмом, була визначальною. Абсолютна науковість позитивістів надовго залишалась основою для визначення сутності історичного джерела та його інформаційних можливостей (с. 324–325).

Крім того, О. Богдашиній вдалося показати широту ідейного впливу позитивізму. На сторінках книги проаналізовано зміни, які відбулись в розумінні історичного прогресу, й суспільної еволюції зокрема, трактуванні закономірностей історії, факторів, які визначають перебіг історичних подій тощо.

У висновках підведено підсумки дослідження, схарактеризовано переваги позитивізму по відношенню до існуючих натовді методологічних доктрин в історичній науці, визначено етапи проникнення позитивістського способу історіописання в Україну, визначено чинники, які сприяли поширенню позитивізму в наукових колах, справедливо наголошено на конкуренції, яку допіру позитивізм витримував у протистоянні з марксизмом, неокантіанством та неоромантизмом. Зрештою, висновки логічно випливають з тексту монографії.

Окремо хочеться сказати про список джерел та літератури. Він складає майже 20 відсотків загального обсягу монографії й являє собою дбайливо

зібраний й упорядкований перелік тих текстів, які лягли в основу дослідження. Ознайомлення з ним посилює враження про обґрунтованість суджень авторки, а також дозволяє віднайти багато корисного бібліографічного матеріалу для допитливих дослідників.

Не менш важливу роль в цій книзі відіграє іменний покажчик – в книзі про людей – це вельми показова частина тексту. Саме нескладні спостереження за прізвищами, згаданими в переліку, частотою їх згадки в тексті, дають додаткові підстави для роздумів над долею позитивізму в Україні. Зважаючи на те, що серед найбільш цитованих та згадуваних на сторінках книги осіб є ім'я М. Ковалевського (навіть його фотографія з'являється в книзі першою серед істориків (с. 77); фотографії О. Конта та Г. Спенсера – на с. 110–111), можна припустити, що наступна робота О. Богдашиної буде присвячена науковій діяльності саме цього історика.

Ця книга буде дуже корисною як для зрілих вчених, істориків-початківців, студентів-істориків, так і для пересічного читача. При всій її науковості, вона написана досить доступною мовою, що забезпечує її коректне сприйняття. Читач знайде в ній і добре відомі історіографічні сюжети, інтерпретовані авторкою в світлі завдань дослідження, й маловідомі дані про становлення історичної науки в Україні, науковий доробок її представників. Зважаючи на те, що ідеї невмирущі, а позитивізм в своїй історії неодноразово оновлювався, знаходив прибічників й послідовників, її монографія є вельми актуальною для сучасної української історіографії, яка активно розвивається й постійно знаходиться в пошуку нових рішень, перебуваючи в динамічно змінюваній під впливом методологічних новацій історіографічній ситуації.